

ביבליוגרפיה לספר עמק הבכא

חיבורים בעברית

אבן-זרח, מנחם בן אהרן: ספר צדה לדרך ...

שימש מקור לפיסקאות [צד] ו[קד]. – הספר נדפס בפרארה שי"ד. בשער הספר מופיע סמל המוציא לאור במסגרת מלבנית עשויה חיתוך עץ. הסמל מורכב משלד של גלובוס על מוט המועמד על בסיס צר. בתחתית המסגרת בפנים, משני צדי המוט, מופיעים ראשי התיבות של שם המוציא לאור באותיות לטיניות A ו-V, ומן המוט נפרס סרט שעליו כתוב 'קויתי יי קוטה נפשי ולדברו הוחלתי' (תהל' קל, 5). משמאל למסגרת קטע מפסוק בספר ישעיהו (יש' מ, 31) 'וקוי יי יחליפו כח יעלו אבר כנשרים', ומימינה המשכו של הפסוק 'ירוצו ולא ייגעו יילכו ולא ייעפו'. מתחת למסגרת כתוב: נדפס פה פירארא אשר תחת ממשלת הדוכוס דון אירקולי רביעי בבית אברהם ו' אושקי ותהי השלמתו בח' לחדש אדר שנת בצל שדי אחסה. עיצוב השער זהה בצורתו לעיצוב השער של ספרו של אושקי, Samuel Usque, *Consolaçam ás tribulaçoens de Israel*, Ferrara 1553. – ליוסף הכהן נודעו דפוסי פרארה של אברהם אושקי אחרי ההדפסה של ספר 'דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' בסביונטה.

אברהם ו' דאוד הלוי (ראב"ד), ספר הקבלה

החיבור נדפס פעמיים לפני שסיים יוסף לכתוב את הנוסח שלפנינו של 'ספר עמק הבכא', פעם במנטובה בשנת רע"ד [1513] ופעם בוונציה בשנת ש"ה-ש"ו [1545], אך בדיקת הנוסח מעלה בבירור שהשתמש בדפוס הראשון. מראי המקום והציטוטים בהערות הביאור התבססו על המהדורה הביקורתית של גרשון דוד כהן, ספר הקבלה לר' אברהם אבן דאוד הלוי, יוצא לאור על פי כתבייד עם חלופי נוסחאות בצרוף לתרגום והערות ומבוא בשפה האנגלית (פילאדלפיא: החברה היהודית להוצאת ספרים אשר באמריקה, תשכ"ז).

אליעזר ב"ר נתן (ראב"ן), [גזירות שנת תתנ"ו]

המחבר היה בחיים בזמן האירועים המתוארים בחיבורו. יוסף קרא לו 'קונטריס ר' אלעזר' והביאו במלואו ב'ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' וממילא ב'ספר עמק הבכא', אלא שקיצר את הקינות שהראב"ן שיבץ בנוסח הסיפור, או המיר אותן בקינות משלו כי, לדבריו, סגנון הקינות של הראב"ן היה 'כבד לשון'. כיוון שעד זמן החיבור של 'ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' ושל 'ספר עמק הבכא', לא הופיע החיבור של ראב"ן בדפוס, ברור שיוסף השתמש בכתב-יד, אך אי-אפשר לדעת כיצד נקרא בו החיבור, ובגלל זה נרשם כאן השם בסוגריים מרובעים. השוואה טקסטואלית בין שמות המקומות כפי שהם מופיעים ב'ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' (וממילא ב'ספר עמק הבכא') לבין השמות המופיעים בכתב-יד של החיבור של ראב"ן שנשתמרו, מעלה אי-התאמה מסוימת. אולם אי-אפשר להתבסס על אי-התאמה זו כדי להסיק שיוסף לא השתמש באף אחד מכתב-יד אלה, מפני שאי אפשר לדעת מה היה הנוסח שנמסר לדפוס בסביונטה, ויוסף העיר בפירוש שהמדפיסים או המגיהים שינו אותו. כיוון שמהדורה ביקורתית של החיבור אינה קיימת, וכיוון ששינויי הנוסח בכתב-היד השונים שנבחנו במחקר עד כה, אינם משמעותיים, נראה הגיוני להתייחס בתור מהדורה ביקורתית לנוסח שהתקין אברהם מאיר הברמן: ספר גזירות אשכנז וצרפת, דברי זכרונות מבני הדורות שבתקופת מסעי הצלב ומבחר פיוטיהם, הוציא לאור על פי כתבי יד ודפוסים יקרים אברהם מאיר הברמן, עם מבוא מאת יצחק בער (ירושלים: ספרי תרשיש, 1945. נדפס שנית בספרי אופיר שם, תשל"א). מראי המקום והציטוטים בהערות הביאור התבססו על הנוסח המופיע במהדורה אחרונה זאת.

בנימן בן יונה מטודילה, [ספר מסעות]

שימש מקור לפיסקה [נח]. – שם הספר נרשם בסוגריים מרובעים כי אין כל אחיזה במקורות שאת השם הזה אכן קבע מחברו, אף כי הוא נתקבל במחקר. החיבור נדפס פעמיים לפני שסיים יוסף לכתוב את הנוסח של 'ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' ומסרו לדפוס בסביונטה, פעם בקושטא בשנת ש"ג ופעם בפרארה בשנת שט"ז, ומסתבר שיוסף השתמש בדפוס פרארה דווקא. ראוי להסב את תשומת הלב שבקולופון של דפוס זה רשום שהדפסתו נשלמה 'היום יום ה' יא תשרי ... שנת ש"ו' נדחים' – מן הסתם רמז לשיבה המרשימה של 'נוצרים חדשים' ליהדות, שהתרחשה בעת ההיא בפרארה ונגעה ללבו של יוסף. – אמנם הביבליוגרפיה של המחקרים על חיבור זה של בנימן מטודילה תופחת מדי יום, אך המהדורה המדעית שכתב מרדכי אדלר בלונדון

תרס"ז, לא הוחלפה במהדורה חדשה יותר ומעודכנת. הציטוטים בהערות הביאור התבססו אפוא על מהדורה זאת.

אפרים בן יעקב מבונא, ספר זכירה

את החיבור הביא יוסף במלואו בכמה פסקאות למן פסקה [מד].

זהות המחבר נקבעה בוודאות במחקר. אמנם אי-אפשר לומר בוודאות שגם שם החיבור 'ספר זכירה' הוא השם שקבע רבי אפרים בתור שם לחיבורו, אך דבר זה מסתבר שכן בפתיחה המפורזת של החיבור כתב: 'אכתוב ספר זכירה / פקודת מקרה הגזרה / רעה וצרה שהקרה / ...'. יהא אשר יהא, לפי זה נתקבל השם במחקר כשם החיבור. יוסף ידע את זהות המחבר מתיאור הפרעות שפגעו ביהודי בלוייט בשנת 1171, כשרבי אפרים היה עדיין בין החיים. בכתב-היד, שהשתמש בו, מופיע תיאור האירוע בבלוייט בתור המשך של 'ספר זכירה', ולפי זה יכול יוסף להסיק שרבי אפרים מבונא היה המחבר של כל החיבורים שנכרכו יחדיו באותו כתב-יד. בכתב-יד אחר מאותו סוג הועתק סיפור האירוע בבלוייט אחרי 'ספר זכירה', והמעתיק הוסיף בו את חתימתו: 'אפרים הצעיר בן ר' יעקב היתום יליבה'. לפיכך לא היה בלתי הגיוני לזהות את רבי אפרים מבונא עם אותו מעתיק, שחתימתו הופיעה כנראה גם בכתב-היד שיוסף השתמש בו, כפי שאכן שיערו צונץ והברמן (ראו Leopold Zunz, *Literaturgeschichte des synagogalen Poesie*, p. 288, notes pp. 619–620; אברהם מאיר הברמן, ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' רנז). לא מן הנמנע שיוסף הסתמך על כתב-יד אחר זה כשערך את פסקה [יט], שכן רבי אפרים מבונא נזכר ב'שלשלת הקבלה' של הפייטנים המוזכרים בו. אף על פי כן, בהערות הביאור נהגתי כפי שנהגתי בחיבורו של רבי אליעזר ב"ר נתן, והסתפקתי בהפניות לנוסח שהתקין אברהם מאיר הברמן 'ספר גזירות אשכנז וצרפת', עמ' קטו-קמו, רנה-רס. נוסף לספרו זה של הברמן ראו מן המחקרים החדשים על רבי אפרים מבונא ו'ספר זכירה' Shlomo Eidelberg, *The Jews and the Crusaders*, pp. 117–133, 171–179.

חיים גאלייפאפא, ספר עמק רפאים

חיבור אבוד, שיוסף הזכירו בפירוש כמקור לפסקאות [צה], [צו], [צז], [צח], [צט].

ספר דברי הימים למלכי אשכנז – ראו להלן בחיבורים בלועזית: Iohannes Nauclerus, *Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii*.

שמואל אושקי, נחום ישראל – ראו להלן בחיבורים בלועזית:
 .Samuel Usque, *Consolaçam ás tribulaçoens de Israel*

חיבורים בלועזית

Jacopo Foresti, *Supplemento delle Croniche del Reverendo Padre Frate Iacopo Philippo da Bergamo dell'ordine de gli Heremitani primo auttore di quello, novamente revisto, vulgarizato, corretto, et emendato con somma diligentia secondo il vero testo Latino della ultima impression fatta a Parigi. Et appresso l'additione delle cose più memorabili accadute o fatte per l'universo mondo infino a tutto l'anno MDXXXX* (Venezia: per Bernardino Bindoni Milanese, 1540)

פֹּרְיִסְטִי (1434-1520) היה נזיר ממסדר אגוסטינוס הקדוש (Ordo Eremitarum Sancti Augustini). הוא חיבר כרוניקה אוניברסלית בשם *Supplementum Chronicarum*, שנדפסה לראשונה בלטינית בשנת 1483. בשם זה רצה לומר שחיבורו נועד לספר מחדש מה שליקט מכרוניקות קודמות למן בריאת העולם עד שנת הפרסום. המחבר עצמו הוציא לאור לפני מותו מהדורות נוספות בשם *Supplementum Supplementi*, וכוונתו לציין בשם זה ליקוטים המשלימים את המהדורה הקודמת עד שנת הפרסום. אחרי מותו המשיכו אחרים במפעלו של פֹּרְיִסְטִי והוציאו לאור מהדורות שונות בתרגום לאיטלקית, וגם אליהן הם הוסיפו כל כמה שנים דפים המשלימים את המהדורות הקודמות, כמו שנהג פֹּרְיִסְטִי בשעתו. בגלל שפע המידע האנציקלופדי שאפשר היה למצוא בו, זכה החיבור, בייחוד בתרגומו לאיטלקית, לפופולריות רבה על אף העובדה שהיה גדול ממדים. מסדרת המהדורות הללו ראה יוסף את זו שיצאה לאור בשנת 1540, והשתמש בה בהרחבה ב'ספר דברי הימים'.

Agostino Giustiniani, *Castigatissimi Annali ... della Eccelsa et Illustrissima Republi[ca] di Genoa ...* (Genoa: Antonio Bellone, 1537)

יוסף עשה בספר זה שימוש נרחב ב'ספר דברי הימים' בשנים שלאחר 1494, אך ב'ספר עמק הבכא' לא הייתה לו סיבה להשתמש בו – וראו אזכור אחד בהערת הביאור לפיסקה [קלון].

Sebastian Münster, *Cosmographiae Universalis Libri VI* (Basileae 1550)

מן החיבור הזה הביא יוסף ידיעות בודדות בפיסקאות [כ], [עה], [פ], [פא], [פב], [צב], [קא], [קנ].

זהו חיבור מונומנטלי, המשלב בתיאוריו גאוגרפיה והיסטוריה של מדינות וערים בכל העולם, ומכאן גם שמו, שפירושו 'שישה ספרים של קוסמוגרפיה עולמית' (מלשון קוסמוס, שביוונית משמעו 'עולם' וגם 'ציבור אנשים'). בתיאורים שובצו איורים מלהיבי דמיון של ערים ויבשות מחיתוכי עץ, ולכן החיבור ראוי להיחשב חלוץ הפרסומים האנציקלופדיים המאירים. אחרי שיצאה לאור המהדורה הראשונה בלטינית (באזל, 1550), התפרסם החיבור בשפות אחרות. ליוסף נודע על החיבור לאחר שהסתיימה ההדפסה של 'ספר דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' בסביונטה ועל פיו הוסיף פיסקאות אחדות על עותק אחד של דפוס סביונטה שהשאיר אצלו ושרד בספרייה הבריטית שבלונדון. את הפיסקאות האלה העתיק ל'ספר עמק הבכא'. אין ספק שהשתמש דווקא במהדורה הלטינית ולא במהדורה איטלקית, אשר יצאה לאור בשנת 1558, שכן במקום אחד ('ספר עמק הבכא', [עט]) הוא ציין חיבור זה במלים 'כתוב בספרי אשכנז בלאטין'. לפי זה ניתן להסביר מדוע פה ושם תעתק שמות מקומות ואנשים לפי אזכורם בלטינית דווקא. – את המהדורה הלטינית של הספר, שהשתמש בה יוסף, תיאר, Karl Heinz Burmeister, Sebastian Münster; Eine Bibliographie, Wisbaden 1964, n° 87. בחיבור מופיע גם תיאור המהדורות בשפות האחרות.

Iohannes Nauclerus, Memorabilium omnis aetatis et omnium gentium chronici commentarii ... a Ioanne Nauclero ... digesti in annum Salutis M.D. Adiecta Germanorum rebus Historia de Svevorum ortu, institutis ac ... Imperio. Complevit opus F. Nicolaus Baselli

בחיבור זה עשה יוסף שימוש נרחב ב'ספר דברי הימים', אך ב'ספר עמק הבכא' לא הייתה לו סיבה להשתמש בו כי אם בפיסקאות בודדות – וראו בהערת הביאור לפיסקאות [מ], [מד], [סד], [סה], [עא].

חיבור זה נדפס פעמיים לפני שנת 1553: פעם בטיבינגן (Tübingen) בשנת 1516 ופעם בקלן (Köln) בשנת 1544. יוסף השתמש במהדורה השנייה של ספר זה ושאל ממנו חומר רב. הוא כינה אותו 'ספר דברי הימים למלכי אשכנז' (ח"א, [מח], 1), כנראה בשל האפיון של תוכנו על גבי השער – 'קורות הגרמנים' (Germanorum rebus). על הספר ועל מחברו ראו, Repertorium Fontium Historiae Medii Aevi, primum ab Augusto Potthast digestum, VIII/2 (Romae: Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, 1998), p. 131. פשוט וברור שספר זה אינו 'ספר דברי הימים למלכי רומי אשר באשכנז', שמזכיר יוסף בח"ב, [קד], 7 וטרם זוהה.

ההפניות בהערות הביאור מתייחסות למהדורה השנייה. בעניין זה עלי להוסיף הערה אישית. משהובררה הזיקה לחיבור זה בשלב המוקדם של מחקרי על 'ספר דברי הימים', ערכתי את ההשוואות הטקסטואליות עם המהדורה הראשונה, שהגישה אליה התאפשרה לי בספרייה הלאומית שבמילנו. בשלב מאוחר יותר הוביל ניתוח סדר האירועים של עריכת 'ספר דברי הימים' למסקנה שיוסף השתמש בחיבור זה אחרי שהשתמש בספרו של סאבינו (Sabino) ובחלק ניכר של יתר הספרים הלועזיים שעליהם נסמך, וכיוון שכך נראה הגיוני שהשתמש במהדורה השנייה. במקרים אחדים הסתבר שהוא חש צורך להתגבר על קשיים שנוסח הספר גרם לעריכות קודמות של הקטעים שהשווה, ולכן ערך אותם מחדש. סביר להניח שלא יכול להתעמק הרבה בהשוואות – החיבור של נְאֻאֻקְלִירוֹס גדול ממדים ונדפס באותיות גותיות, שלא ברור אם יוסף היה מסוגל לפענח היטב, מה גם שמן הסתם העותק שניתנה לו גישה אליו, לא היה שלו. בוודאי לא יכול לערוך השוואות בין המהדורה הראשונה לשנייה. יתרה מזו, החיבור של נְאֻאֻקְלִירוֹס אינו ערוך לפי סדר זמנים מדויקדק אלא לפי שיטה ההולמת את עניינו של המחבר במלכי אשכנז. יש בו חזרות רבות, ולא תמיד ברור אם הדברים מתייחסים להשערות של מחברים אחרים. בגלל כל אלה לא תמיד ברור אם הבין יוסף לאשורו את מה שקרא. בכל אופן, חזרתי להשוות עם הדפים של המהדורה השנייה, שהשגתי בהאלה (Halle) שבגרמניה, אך השוואותי לא היו מעמיקות עד כדי כך שיכללו גם השוואות בין המהדורה השנייה לראשונה, ששוב לא הייתה בידי, וגם אינה מצויה במאגרים הדיגיטליים הידועים לי. הערות הביאור שלי במקרים כאלה לוקות בוודאי בחסר, ועל כך אני מתנצל. הקוראים המעוניינים להתעמק בנקודות כאלה יוכלו כמובן להמשיך במחקר בעצמם.

Vittorio Sabino, *Le vite de gli re di Francia & de gli Duca di Milano fino alla presa del Re Francesco primo, oue sono espresse le ragioni quali Sua Maiesta pretendeua in Milano, Napoli, Sicilia, & in quelle che la Maiesta del Re d'Inghilterra pretende nel Regno di Francia* (Roma: ([Francesco Minizio Calvo], 1525

בחיבור זה עשה יוסף שימוש נרחב ב'ספר דברי הימים', אך ב'ספק עמק הבכא' לא הייתה לו סיבה להשתמש בו אלא בפיסקאות בודדות – וראו בהערת הביאור לפיסקאות [מד], [צג], [קג], [קכ], [קכט].

זהו ספרון בן 27 עמודים, ובו שני חלקים: חלק א (עמ' 2-21) הוא קיצור של תולדות מלכי צרפת, ואילו חלק ב (עמ' 21-27) הוא קיצור תולדות הדוכסים של מילנו. הספר נדיר ביותר. מצאתי אותו והשתמשתי בו בספרייה הלאומית שבמילנו.

Samuel Usque, *Consolaçam às tribulaçoens de Israel*. Composto por

Samuel Usque. Empresso en Ferrara en casa Abraham aben Usque 5313
Da criação. [1553] A 7 de Setembro

את החיבור הזה גילה יוסף אחרי שמסר לדפוס את 'ספר דברי הימים' בסביונטה, והוא עשה בו שימוש נרחב לתוספות ולעדכונים. חומר נוסף זה מופיע גם ב'ספר עמק הבכא', וציינתי זאת בפירוט בהערות הביאור.

המחבר היה אנוס ממוצא פורטוגלי, וחיבורו כתוב בשפה הפורטוגלית. החיבור שייך לסוגת הוויכוחים שהייתה חביבת הסוגות הספרותיות בזמנו של יוסף: הקוראים אהבו להזדהות עם אחד המתווכחים או עם טיעון כלשהו שהועלה במהלך הוויכוח, אם נתפס רלוונטי לחייהם. הדובר העיקרי בוויכוח נקרא איקאבו, כינוי האמור לרמזו בשקיפות ליעקב, אבי האומה, כי בלועזית איקאבו (Ycabo) הוא סיכול אותיות של השם יעקב (Yacob). דובר זה תואר כרועה צאן המקונן על צרות בניו – 'בניו לפי הדם, בניו לפי החוק, בניו לפי הרוח'. סביר להניח שבהגדרה זאת של בני יעקב התכוון המחבר לאנוסים כמוהו. שני הדוברים האחרים היו זיקריאו (Zicareo) ונומיאו (Numeo), שמן הסתם רמזו לדמויות מקראיות אחרות, אולי לזכריה ונחום. לא מן הנמנע שהמחבר כיוון לרמזו בתחכום לזיכרון ההיסטורי ולנחמה מסבלות הגלות: השם נחום הופיע גם בתור שם הספר לפני השם בפורטוגלית – 'נחום ישראל'. זו צורה מוזרה של תרגום מן הפורטוגלית (*Consolação de Israel*), ואולי יש בה כדי להעיד שהמחבר לא שלט בשפה העברית. המחבר מציין בהקדמתו כי הספר נכתב בפורטוגלית, מפני שזו הייתה שפת האם שלו, ומפני שספרו נועד בעיקר לציבור האנוסים, שמוצאם מפורטוגל. ציבור זה הכיר את סיפורי המקרא, ששימשו יסוד למטפורות שקישרו בין האירועים ההיסטוריים המסופרים בהם, ובין הפרשנות שאפשרה לכל אדם להתייחס אליהם בתור חידות מזמינות פיענוח הרומז הן למציאות הקדומה הן למציאות העכשווית.

בשער הספר מופיע סמל המציא לאור במסגרת מלבנית עשויה חיתוך עץ. הסמל מורכב משלד של גלובוס על מוט המועמד על בסיס צר. בתחתית המסגרת בפנים, משני צדי המוט, מופיעים ראשי התיבות של שם המוציא לאור באותיות לטיניות V ו- A, ומן המוט נפרס סרט שעליו כתוב IN TE DOMINE SPES MEA, כלומר 'בך אדוני תקותי' – פרפרזה בלטינית על תהל' קל, 5 ('קויתי יי קותה נפשי ולדברו הוחלתי'), הפסוק שהופיע בעברית בעיצוב השער של 'ספר צדה לדרך' מאת מנחם נ' זרח, שנדפס אצל אותו מוציא לאור שנה לאחר מכן (פרארה שי"ד). כאמור, ליוסף נודעו דפוסי פרארה של אברהם אושקי אחרי הדפסת ספר 'דברי הימים למלכי צרפת ומלכי בית אוטומאן התוגר' בסביונטה.

לספר שלושה חלקים, העוסקים בשלוש תקופות היסטוריות. בחלק הראשון נדונים עניינים הקשורים לתולדות עם ישראל עד חורבן הבית הראשון בימי נבוכדנצר

מלך בבל. לפיכך היה הגיוני לכאורה להקדיש את החלק השני לעניינים הקשורים לתולדות העם עד חורבן הבית השני או על כל פנים עד מרד בר־כוכבא, אבל החלק השני נמשך מעבר לכך, ואילו החלק השלישי נפתח בגזירות השמר של סיסבוט מלך הגותים בספרד במאה השביעית לספירת הנוצרים. חלק אחרון זה התאים יותר לנטיות לבו של יוסף שכן כמעט כולו היה מאורגן בפרקים המוקדשים לאירועים היסטוריים מתוארכים, שיוסף לא הכיר ממקור אחר. הוא יכול להניח הצידה את ההרמזים הספרותיים ואת המטפורות שלא היה מעוניין ומסוגל לפענח, ולשבץ את האירועים עצמם בתוך ספרו – וזאת אכן עשה. במקומות המתאימים הוא שיבץ פסקאות המערכנות את 'ספר דברי הימים', הוא עשה זאת על גבי עותק אחד של דפוס סביונטה שהשאיר אצלו ושרד בספרייה הבריטית שבלונדון, ואת הפסקאות האלה העתיק ל'ספר עמק הבכא'. על הספר כתבו Gershon I. Gelbart, *A Consolation for the Tribulations of Israel: Third Dialogue. Sixteenth-Century Jewish Classic Written in Portuguese by ... Samuel Usque*. Translation, Notes and Introduction (New York: G.I. Gelbart Memorial Fund, 1964); Martin A. Cohen, *Samuel Usque's Consolation for the Tribulations of Israel ... Translated from the Portuguese* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1977); Yosef Hayim Yerushalmi, *A Jewish Classic in the Portuguese Language* (Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian, 1989). ספרו של גֶּלְבָּאָרְט (Gelbart) חשוב במיוחד לנושאים שהעסיקו את יוסף, שכן הוא מוקדש כולו לניתוח החלק השלישי.